

ПИТАЛЬНА ФОРМА ВИСЛОВЛЕННЯ ЯК НЕПРЯМИЙ СПОСІБ ВИРАЖЕННЯ СПОНУКАННЯ

УДК 811.161.2'367

Мясоєдова Світлана Вадимівна, Попова Наталія Олександрівна

Національний університет «Юридична академія України імені Я.Мудрого»

м.Харків

Анотація

У статті проведений аналіз структурних, а також лексико-семантичних особливостей питально-спонукальних висловлювань сучасної української мови. Встановлено, що питально-заперечна форма висловлення, взаємодіючи з різними способовими й часовими формами, а також формами інфінітива, послуговує формуванню спонукальної семантики. З'ясовано вплив прагматичних чинників на формування спонукального значення питальних речень.

Ключові слова: непрямі спонукальні висловлення, питально-заперечна форма, прагматичні чинники, спонукальна сила.

Аннотация

В статье проведен анализ структурных, а также лексико-семантических особенностей вопросительно-побудительных высказываний современного украинского языка. Установлено, что вопросительно-отрицательная форма высказывания, взаимодействуя с разными формами времени и наклонения, а также с формами инфинитива, служит формированию побудительного значения вопросительных предложений. Выявлено влияние прагматических факторов на формирование побудительного значения вопросительных предложений.

Ключевые слова: косвенные побудительные высказывания, вопросительно-отрицательная форма, прагматические факторы, побудительная сила.

Annotation

In the article the research of peculiarities of the structure as well as lexical and semantic peculiarities of the interrogative imperative utterances of the modern Ukrainian language has been made. The analysis has revealed that the interrogative negative form of an utterance in conjunction of particular tense and mood forms as well as the infinitives helps to create the imperative meaning of an interrogative sentence. The influence of the pragmatic factors on forming illocutive meaning of interrogative sentences have been studied.

Key Words: Indirect Illocutive Utterances, interrogative negative form, pragmatic factors, illocutive force.

Серед різних засобів вираження спонукальності, які не пов'язані із вживанням спеціально призначених для цього імперативних дієслівних форм, особливо вирізняються питально-спонукальні речення – завдяки їх об'єктивній складності. Той факт, що спонукального значення ці форми набувають передусім у складі питальних речень, не дістав висвітлення й задовільного пояснення, що й зумовлює актуальність цієї статті.

На відміну від власне питальних речень, основною функцією яких є запит інформації, мета питально-спонукальних речень – спонукання співрозмовника до дії: мовець очікує не відповіді на своє запитання, а певної дії співрозмовника.

Опис питально-спонукальних речень становить важливу складову аналізу речень за метою висловлення – важливого розділу класичного вчення про типи речення. Так, М.У. Каранська, характеризуючи ці конструкції, звертає увагу на те, що, оформлені як питальні речення (вони містять питальну частку *чи*), вони виражають пропозицію або заохочення:

Чи не пора тобі, хлопче, взятися за розум? [70, 17].

На існування питально-спонукальних речень, які “мають у собі спонукання до дії”, вказує також О.Д. Пономарів [101, 41]. І.Р. Вихованець вирізняє ці речення з-поміж інших питальних речень як клас невластивих питальних конструкцій, які можуть значеннєво зближуватися зі спонукальними й виражати ввічливе спонукання [40, 145-146].

Констатуючи факт існування таких речень, синтаксичні описи разом із тим не містять аналізу ознак, які забезпечують вираження в структурі питальних речень спонукального значення. Осмислення цього явища передбачає уточнення

уявлень про їхню організацію: вивчення взаємодії властивих цим реченням ознак – як формальних, так і лексико-семантичних, які забезпечують дію цього специфічного мовного механізму. Питально-спонукальні речення як своєрідні явища мови і мовлення не описані сучасною синтаксичною наукою адекватно до сучасного погляду на природу речення.

Однак досягнення сучасної синтаксичної науки відкривають можливості різнобічного аналізу розглядуваного виду речень. Спіратися при цьому слід на визнання речення багаторівневою одиницею, форма й семантика якої становлять відносно автономні аспекти організації, корелюючи з функціональними особливостями. Диференційований підхід до аналізу речення дозволяє розв'язати питання, які впродовж тривалого часу дискутувалися синтаксистами й не отримали адекватного тлумачення. Так, розмежування явищ форми й змісту, аналіз формальних і семантичних ознак стосовно до функціональних особливостей висловлення відкриває перспективи осмислення граматичної природи питально-спонукальних речень. Чому мовець обирає саме питальне речення для вираження спонукання? Що забезпечує сприйняття речень, які мають усі формальні показники питальних конструкцій, як спонукальних? Відповідно до розчленованого уявлення про організацію речення відповіді на ці питання слід шукати в асиметрії форми й змісту питально-спонукальних речень. Такий аналіз передбачає виявлення мовних засобів формування спонукальної семантики в конструкціях, формальна організація яких відповідає іншому комунікативному завданню. Закономірно постає також питання про те, чим зумовлене вживання одних синтаксичних конструкцій у значенні інших, – питання, що доводить доцільність прагматичного аспекту.

Як з'ясовано в дослідженні, далеко не всі питальні речення за однакових ситуацій мовлення набувають імперативного значення. У функції спонукальних уживаються питальні речення, яким властиві певні структурні й лексико-семантичні ознаки. Це такі ознаки, як, наприклад, уживання в їх структурі модальних слів, зокрема вставного модального слова *може*, наявність модальних

часток *хіба, невже* і т. п. Окреме місце посідають питально-спонукальні речення, в основі яких лежить заперечення.

Чи не найважливішою виявляє себе така ознака питальних висловлень, як наявність модальних часток. На цю ознаку питально-спонукальних висловлень не раз звертали увагу дослідники синтаксису. Зокрема, М.У. Каранська вважає, що формування спонукального значення в питальних реченнях створюється часткою *чи не* в сполученні із складеним дієслівним присудком [70, 17]. Зіставлення речень, які мають той самий об'єктивний (диктумний) зміст, однак відрізняються модусом – наявністю/відсутністю модальності спонукування, – засвідчує, що визначальна роль у формуванні питальними реченнями імперативного значення належить заперечній частці *не*, позиція ж частки *чи* є факультативною. Пор.: *Тобі пора вже збирати речі?* – запит інформації, тоді як *Тобі не пора вже збирати речі?* або ***Чи не пора тобі вже збирати речі?*** – спонукування.

Факультативність частки *чи* пояснюється тим, що вона разом із інтонацією оформляє висловлення як питальне, однак порівняно з інтонацією відіграє роль другорядного, допоміжного, а отже й необов'язкового засобу. Природно було б зробити висновок про те, що в аналізованих конструкціях маємо не одну частку *чи не*, а дві: питальну частку *чи*, факультативну для структури питальних, у тому числі й питально-спонукальних речень, а також частку *не*, яка вносить у зміст висловлювання заперечення і тим самим сприяє виникненню модальності спонукування.

У зв'язку з цим спостереженням виникає питання про зв'язок між формуванням спонукального значення й заперечним компонентом у змісті речення, експлікованим заперечною часткою *не*. Зіставляючи приклади, неважко помітити, що спонукальність створюється саме завдяки запереченню. Як же заперечення диктує творення спонукальної модальності? Можна припустити, що мовець не випадково обирає саме таку форму свого звернення до слухача. Зміст його висловлення заперечує певний стан речей. Надаючи висловленню вигляду питання, мовець тим самим ставить під сумнів заперечення – натяк на те, що він переконаний у протилежному, для нього бажаного. Це й спонукає слухача діяти

відповідно до уподобань мовця: з двох протилежних ситуацій обрати ту, на яку вказує мовець. Приклади підтверджують це:

Чи не допоможе мені хто-небудь із вас сепаратор покрутити? (Гр. Тютюнник);

Оля (до Галі). *Чи не піти нам краще на Петрову половину?*

[Галя. *То й ходімо.*](В. Самійленко);

Валю, чи не досить тобі? (М. Хвильовий).

Отже, у питально-спонукальних висловленнях виражається, з одного боку, бажаність для мовця, щоб дія була виконана, а з іншого – можливість її виконання слухачем: про бажаність свідчить зацікавленість мовця, експлікована питанням, можливість же впливає із ситуації вибору з двох альтернативних варіантів, які належить здійснювати слухачеві.

Констатуючи це, не можна не відзначити, що заперечення, яке являє собою важливу семантико-синтаксичну ознаку питально-спонукальних речень, взаємодіє також з іншими граматичними й лексико-семантичними особливостями цих конструкцій. Так, специфічну граматичну ознаку питально-спонукальних речень становить уживання певних дієслівних форм, як-от:

Як спонукальні функціонують питальні речення з формами інфінітива. У складі цих речень інфінітив займає граматично незалежну позицію, що визначає тип їх структури: це односкладні інфінітивні речення. Відомо, що в цій синтаксичній позиції, тобто в ролі головного члена односкладного речення, інфінітив виражає одне з ірреальних модальних значень: наказу, бажаності, неможливості тощо (*Мовчати!*; *Вдпочити б!*; *Його не наздогнати!*). Взаємодіючи з питально-заперечною формою речення, інфінітив набуває таких відтінків спонукального значення, як пропозиція або заклик до спільної дії, наприклад:

А чи не заспівати нам, Іване, бо на душі неначе чорти горох молотять

(В. Самійленко) ;

- *А що, браття! Чи не послухать нам цієї ради?* – спитав Микола в своїх товаришів (І. Нечуй-Левицький).

Можливість формування спонукального значення в питальних висловленнях виникає завдяки тому, що вжиті в них дієслівні форми, хоча й не мають значення імператива, однак не суперечать окремим його складникам. Так, модальності спонукування як ірреальному модальному значенню відповідають передусім форми умовного способу:

Чи не дали б ви, діду, трохи зілля? [Щось у грудях у мене, то я хочу натерти] (А.А. Дімаров);

[А що ж, приятелю? – каже Шрам далі. – Хоч би мені годилось би про одно вже помишляти, да, може, тепер година щаслива, щоб її занедбати:] чи не оддав би ти свої Лесі за мого Петра? (П.Куліш);

- Мотронко, чи не пішла б ти зо мною у танець?

- [Ходім, потанцюймо] (П.Куліш).

Форми умовного способу в складі питально-спонукальних речень транспонуються в сферу спонукальності тільки в тих питальних висловленнях, що містять заперечення. Ужиті без заперечної частки *не*, вони втрачають спонукальний смисл і виражають запит інформації, пор.:

Чи дали б ви, діду, трохи зілля?

Чи оддав би ти свої Лесі за мого Петра?

Мотронко, чи пішла б ти зо мною у танець?

Із питально-заперечною формою висловлення можуть взаємодіяти також форми дійсного, тобто реального, способу, насамперед форми майбутнього часу: у певному сенсі вони протистоять іншим часовим формам як такі, що називають ще не здійснену дію, а відтак – нереальну на момент мовлення, наприклад:

[Прошу пробачення. В розбите бандою вікно вривається вітер і пасажири вимагають, щоб я їх перевів у інше місце.] Чи не дозволите використати купе дипломатичних кур'єрів? (М. Хвильовий);

Чи не нарисуйте мені портрет одної панни? (О. Маковей);

А чи не скажете, - до слідчого почав, - що мені грозить тут? (А. Тесленко).

Таким чином, питально-заперечна форма висловлення, взаємодіючи з різними способовими й часовими формами, а також формами інфінітива, послуговує формуванню спонукальної семантики. Питальні ж висловлення, у яких відсутній заперечний смисл, також можуть сприйматися як спонукальні, але цьому вже сприяють не формально-семантичні, а прагматичні характеристики висловлення, а саме його співвіднесеність із ситуацією, за якої мовець не допускає відмови слухача.

Так, форми майбутнього, теперішнього й минулого часу можуть в окремих випадках виражати спонукання як із запереченням, так і без нього. Йдеться про питальні речення, зміст яких співвіднесений зі специфічною мовленнєвою ситуацією. Це передусім ситуація апеляції до оговореного раніше, оформленого ситуацією або існуючого в суспільній свідомості, а відтак і в свідомості слухача, мотиву, коли мовець впевнений, що слухач не відмовиться від виконання дії:

- *Чув – про хрестики?*
- *Чув.*
- ***Не станеш** хрестики з людей зривати?*
- *Ні.*

Гляди ж: інша кривда забудеться, а така – ні (В.Барка);

Перекажеш** бабусі мої вітання? **Не забудеш? (з усного мовлення);

[Чудово! Танцювати мало не на вулиці! Так легковажити своє громадське становище!] Чи ти пам'ятаєш, що ти моя дочка, дочка високого достойника великої країни? (В. Самійленко).

Упевненість у згоді слухача підкоритися волі мовця надає таким спонуканням безапеляційності, неможливої для запитань у формі заперечення.

Спонукаючи, мовець також може апелювати до узгодженої раніше дії:

*Чи ти вже **зробив** завдання?* (з усного мовлення);

*Ось так ти **робиш** завдання?* (з усного мовлення) – у ситуації звернення до школяра, який дивиться телевизор замість того, щоб виконувати домашнє завдання.

Другий різновид ситуації, за якої часові форми дієслова в складі питального висловлення можуть виражати спонукання як із запереченням, так і без нього, становить ситуація дозволу, наприклад:

*Тепер ви мені **дозволите** вийти за Петра?* (В.Самійленко)

(пор.: *Дозвольте мені вийти за Петра*);

[Микита. *Пане Петре, чи там готово?*

Петро (за завісою). *Готово.*

Стеха. *Це воно кумедія буде?*

Микита. *Кумедія.]*

Стеха. *А я **подивлюсь**?* (пор. *А мені **дозволите** подивитись?* = *Дозвольте й мені подивитись*)

[Микита. *Авжеж, авжеж. Треба, що публіки більше було*] (В. Самійленко);

*Ти **дозволиш** мені піти з товаришем Топченком на виноградники?* (М. Хвильовий)

(пор.: *Дозволь мені піти з товаришем Топченком на виноградники*).

Таким чином, питальні речення, співвіднесені із ситуаціями окреслених двох типів (апеляції до попередньої домовленості й прохання про дозвіл) функціонують як спонукальні незалежно від того, як вони оформлені – із запереченням чи без нього: їхній зміст є тотожним, пор.: *Ти **дозволиш** мені піти на виноградники? Чи не **дозволиш** мені піти на виноградники? **Перекажеш** бабусі мої вітання? Чи не **перекажеш** бабусі мої вітання?* Однак у реченнях без заперечення слухачеві відмовлено у виборі: він пов'язаний обіцянкою, домовленістю, врешті існуючими нормами поведінки.

Оформленими і як заперечні, і як стверджувальні можуть бути також висловлення, які містять запит про наявність у слухача (або його обізнаність щодо наявності), того, чого бракує мовцеві. Інформація про те, що мовцеві

бракує того, що є в слухача, спонукає останнього задовольнити його потребу, поділитися з ним або підказати напрям пошуку, наприклад:

У тебе є ручка? (з усного мовлення);

Здорові були, хлопці, а чи тут є стежка через ліс?(В. Самійленко) ;

[“Я скінчив.] Чи є в кого якісь питання?” [І підвелася тоді над юрбою худенька і волохата рука, і хрипенький голосок запитав: “А чи скоро будуть видавать обмундірованіє?”] (М. Бажан).

Мовець виходить з того, що відповідно до морально-етичних норм поведінки, прийнятих у суспільстві, слухач повинен відгукнутися на його запит. Тому, звертаючись до слухача, мовець не розраховує на відмову. Цим пояснюється те, що такі запити, як правило, інтонаційно оформлені як стверджувальні. Зрозумілою є також їхня близькість у цьому відношенні до речень попередньої групи типу *Перекажете мої вітання бабусі?*. Однак речення, що містять запит про наявність або існування чогось можуть бути й заперечними, пор.:

У тебе немає ручки?

– пор.: *Дай мені ручку;*

Чи немає тут стежки через ліс?

- пор.: *Покажіть мені стежку через ліс;*

Питань ні в кого немає?

– пор.: *Ставте питання;*

Не містять заперечної частки *не* також речення типу *Замовкнете ви чи ні?*. однак заперечення тут імпліцитно присутнє, пор.: *Замовкнете ви чи не замовкнете?* Ствердження й заперечення тієї самої дії пов'язане в структурі цих речень із розділовим відношенням взаємовиключення. При цьому стверджувальна дія виступає як бажана для мовця, а заперечувана – як реальна, здійснювана слухачем, яку йому треба подолати на вимогу мовця попри свої власні інтереси та наміри. У таких реченнях виразно простежується негативне емоційне забарвлення, пов'язане з оцінкою реальної дії слухача як небажаної для мовця, наприклад:

Будемо ми сьогодні обідати чи ні? (О. Коломієць).

Отже, взаємодія питальної форми й заперечного компонента, експлікованого часткою *не*, надає висловленню спонукальної сили. До того ж, творенню спонукальної настанови висловлень із транспозитами сприяє наявність у його структурі або поза нею (в оточуючому контексті) мотиваційного компонента змісту, передусім оцінного, що надає висловленню вигляду докору, звинувачення, підбурювання, спокуси. Саме з таких контекстів виводиться мотив діяти, а висловлення набуває спонукальної сили.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 228 с.
2. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1995.
3. Пономарів О.Д. Сучасна українська мова. Синтаксис. – К.: Либідь, 1994.